

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مدیریت تحصیلات تکمیلی

پژوهشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عربی

عنوان پایان نامه :

تحلیل ارزش‌های اخلاقی در شعر بشار بن برد

استاد راهنما:

دکتر زینه عرفت‌پور

استاد مشاور:

دکتر ید الله رفیعی

پژوهشگر:

سید یوسف حسین‌پور

اسفند ماه ۱۳۹۷

تقدیر و تشکر:

از اساتید گرانقدرم سرکار خانم دکتر زینه عرفت پور به خاطر

راهنمایی‌های بی دریغشان

جناب آقای دکتر ید الله رفیعی به خاطر، همراهی و

زحماتشان

صمیمانه سپاس گزارم.

تقدیم به :

پدر و مادر عزیز و مهربانم، به پاس عاطفه سرشار و گرمای امیدبخش وجودشان که در تمام زندگی بهترین پشتیبان من بودند.

و همسر گرامیم به خاطر محبت‌ها و همراهی‌هایش که در تمام لحظات کنارم بود.

فهرست مطالب

عنوان	شماره صفحه
چکیده.....	۱
فصل اول: کلیات و مفاهیم تحقیق	۲
(۱-۱) مقدمه	۳
(۲-۱) بیان مساله	۵
(۳-۱) اهمیت و ضرورت پژوهش	۵
(۴-۱) اهداف پژوهش.....	۵
(۵-۱) سوالات پژوهش	۵
(۶-۱) فرضیه‌های پژوهش	۶
(۷-۱) پیشینه پژوهش.....	۶
(۸-۱) جنبه نوآوری پژوهش.....	۱۰
(۹-۱) روش پژوهش	۱۱
فصل دوم: اخلاق	
(۱-۲) معنای لغوی اخلاق.....	۱۳
(۲-۲) معنای اصطلاحی اخلاق	۱۴
(۳-۲) اخلاق از دیدگاه قرآن و روایات اسلامی	۱۷
(۴-۲) اقسام فضایل اخلاقی با تاکید بر دیدگاه اسلامی	۲۳
(۱-۴-۲) شجاعت	۲۶
(۲-۴-۲) وفای به عهد	۲۸
(۳-۴-۲) کرم و بخشندگی	۲۹

- ۲۹..... ۴-۲) صبر و شکیبایی.....
- ۳۰..... ۵-۲) اخلاق و شعر.....
- ۳۲..... ۶-۲) جایگاه اخلاق در ادبیات عربی.....
- ۳۲..... ۱-۶-۲) جایگاه اخلاق در شعر دوره جاهلی.....
- ۳۵..... ۲-۶-۲) جایگاه اخلاق در شعر دوره صدر اسلام و اموی.....
- ۳۸..... ۳-۶-۲) جایگاه اخلاق در شعر دوره عباسی.....

فصل سوم: زندگینامه و جایگاه ادبی بشار بن برد

- ۴۳..... ۱-۳) سرگذشت بشار بن برد.....
- ۴۳..... ۲-۳) نسب بشار بن برد.....
- ۴۵..... ۳-۳) کنیه و لقب بشار.....
- ۴۵..... ۴-۳) حیات فردی بشار.....
- ۵۱..... ۵-۳) مذهب و گرایش‌های فکری بشار.....
- ۶۸..... ۶-۳) وفات بشار بن برد.....
- ۷۰..... ۷-۳) جایگاه ادبی بشار.....

فصل چهارم: بررسی ۱۵ قصیده با مضامین اخلاقی در شعر بشار بن برد

- ۷۴..... ۱-۴) بررسی قصیده اول.....
- ۷۷..... ۲-۴) بررسی قصیده دوم.....
- ۸۴..... ۳-۴) بررسی قصیده سوم.....
- ۹۰..... ۴-۴) بررسی قصیده چهارم.....
- ۹۳..... ۵-۴) بررسی قصیده پنجم.....
- ۹۶..... ۶-۴) بررسی قصیده ششم.....

۹۸.....	بررسی قصیده هفتم..... (۷-۴)
۱۰۱.....	بررسی قصیده هشتم..... (۸-۴)
۱۰۳.....	بررسی قصیده نهم..... (۹-۴)
۱۰۶.....	بررسی قصیده دهم..... (۱۰-۴)
۱۰۸.....	بررسی قصیده یازدهم..... (۱۱-۴)
۱۱۳.....	بررسی قصیده دوازدهم..... (۱۲-۴)
۱۱۵.....	بررسی قصیده سیزدهم..... (۱۳-۴)
۱۱۹.....	بررسی قصیده چهاردهم..... (۱۴-۴)
۱۲۳.....	بررسی قصیده پانزدهم..... (۱۵-۴)
۱۲۸.....	نتیجه بحث..... (۱-۵)
۱۳۲.....	فهرست منابع و مآخذ.....
Abstract	۱۳۳

چکیده

دوره‌ی عباسی یکی از دوره‌های درخشان ادبیات عرب می‌باشد که شاهد ظهور شاعرانی توانمند بوده است. یکی از این شاعران، بشار بن برد است، که با وجود روشندلی توانسته نقش مهمی را در میان شاعران درجه‌ی اول، ایفا کند. دوره‌ی عباسی بنا به دلایل مختلفی از جمله اختلاط اعراب با دیگر ملل، رواج برده‌داری و وفور کنیزان و ... شاهد بی‌بندی و باری و عدول از موازین اسلامی و اخلاقی بوده است که این امر، زمینه را برای ظهور انواع مختلف غزل غیر عقیفانه و به دور از اخلاق در شعر فراهم نموده است.

شعر بشار با وجود آن که عرصه‌ی غزل‌های غیر عقیفانه و هجوهای گزنده است اما فضایل اخلاقی را در خود بازتاب داده است. در واقع شعر بشار به برخی از مکارم اخلاقی همچون شجاعت، صداقت، وفا به عهد و پیمان، حُسن رفتار با همسایه، بخشش و ... اشاره کرده است. این پژوهش سعی دارد تا با بررسی برخی از قصاید بشار، فضایل اخلاقی را با روش توصیفی - تحلیلی مورد بحث و بررسی قرار دهد.

کلیدواژگان: اخلاق، دوره عباسی، بشار بن برد.

فصل اول

کلیات و مفاهیم تحقیق

۱-۱) مقدمه

اخلاق یکی از عوامل بازدارنده در جوامع است که جامعه را از انحطاط و فروپاشی، باز می‌دارد، این عامل ممکن است گاهی بر اثر برخی شرایط، مورد بی‌توجهی قرار گیرد که به تبع آن، بی‌اخلاقی در جوامع رواج پیدا می‌کند و آفاتی همچون دروغ، خیانت، ظلم، بی‌عدالتی، ریا، بی‌توجهی به فقرا و نیازمندان، خساست، ترس و ... جامعه را فرا می‌گیرد و آن را از میان می‌برد. ادبیات گاهی به این امر، متعهد و ملتزم بوده و در برابر وجود این مسائل در جوامع، واکنش نشان می‌دهد و سعی دارد تا جامعه را به سوی گسترش فضایل اخلاقی، سوق دهد که در اینجا بحث آرمانشهر یا ویرانشهر مطرح می‌شود.

دوره‌ی عباسی، از دوران طلایی ادبیات عرب محسوب می‌شود که تغییراتی اساسی در فرهنگ و هنر و حتی اخلاق جامعه در آن رخ داد. بررسی شعر می‌تواند به عنوان ابزاری برای سنجش اخلاق در جامعه آن عصر مورد استفاده قرار گیرد. بشار از جمله‌ی این شاعران بوده که شعرش تا حدودی نمایان‌گر فضایل و رذایل اخلاقی جامعه وی می‌باشد.

پژوهش حاضر به شیوه‌ی توصیفی-تحلیلی و با هدف بررسی ارزش‌های اخلاقی در شعر بشار بن برد با تکیه بر پانزده مورد از قصاید وی صورت گرفته است. در فصل اول، کلیات و مفاهیم تحقیق از جمله، بیان مسأله، سوالات و فرضیات، پیشینه تحقیق و روش تحقیق ذکر شده است. در فصل دوم، اخلاق در لغت و اصطلاح، و از دیدگاه دین، قرآن و حدیث،

مورد بررسی قرار گرفته شده است و مهمترین فضایل اخلاقی بر اساس تقسیم بندی موجود در کتاب (تهذيب الأخلاق و تطهير الأعراق) اثر ابن مسكويه رازی بیان شده است. زندگی بشار بن برد و مهمترین مضامین شعری وی، موضوع فصل سوم را به خود اختصاص داده و در فصل چهارم بر اساس پروپوزال بسامد فضایل اخلاقی در جلد اول و دوم دیوان شاعر با تکیه بر پانزده قصیده مورد بررسی قرار گرفته است.

۲-۱) بیان مسأله

اخلاق و ارزش‌های اخلاقی از مهمترین صفات انسان‌ها بوده و به کمک اخلاق می‌توان شخصیت و درون انسانها را شناخت. ارزش‌های اخلاقی همواره مورد توجه ادیبان و دانشمندان بوده و هست. ادبیات و آثار ادبی نیز صحنه نمایش اخلاق، رفتار، گفتار و کردار انسان‌ها در گذشته و حال بوده و آینه ای تمام نما، برای تهذیب و تکامل اخلاق انسان‌ها در آینده است. شاهکارهای ادبی جهان عرب نیز سرشار از بزرگواری‌ها و فضیلت‌های اخلاقی است، در واقع اخلاق مورد توجه بسیاری از شاعران بوده و این اهتمام در آثارشان پیداست.

یکی از شاعرانی که در اشعارش ارزش‌های اخلاقی را مورد توجه قرار داده بشار بن برد می‌باشد. بشار بن برد شاعر ایرانی تبار دوره‌های امویان و عباسیان بوده و به زبان عربی شعر می‌سرود و در این کار درخشندگی بسیاری داشت و سرآمد هم‌اوردان خویش در این زمینه همچون فرزدق بود؛

از این رو جا دارد شماری از قصاید این شاعر که در باب ارزش های اخلاقی است مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد.

۳-۱) اهمیت و ضرورت پژوهش

با مطالعه اجمالی آثار و شخصیت های عصر عباسی پی بردیم که بشار بن برد از جمله شاعران شاخص در این دوره می باشد که آثار وی همواره مورد توجه مخاطبان و دوستداران ادب بوده است .

با توجه به اینکه در پژوهش هایی که تاکنون در مورد بشار بن برد انجام شده اخلاق و ارزش های اخلاقی در آثار وی بررسی نشده و بیشتر اخلاق خود شاعر مدنظر بوده تا مضامین اخلاقی در اشعارش، ضرورت دارد که ارزش های اخلاقی (از جمله : شجاعت، عزت نفس، بخشندگی، وفاداری، قناعت، وفا به عهد و پیمان و...) در اشعار بشار بن برد بررسی شود، و از این طریق به میزان اهمیت ارزش های اخلاقی در عصر عباسی اول پی بریم.

۴-۱) اهداف پژوهش

هدف اصلی این پژوهش بررسی میزان توجه به مضامین اخلاقی در شعر بشار بن برد به عنوان یکی از شاعران برجسته عصر عباسی می باشد.

۵-۱) سوالات پژوهش

- کدام یک از ارزش های اخلاقی حاکم بر جامعه عصر عباسی در شعر بشار بن برد تجلی یافته است؟

- بشار بن برد از میان ارزش‌های اخلاقی به کدام یک از آنها در شعر خود توجه بیشتری داشته است؟

۱-۶) فرضیه‌های پژوهش

۱- بشار بن برد در اشعار خود به ارزش‌های اخلاقی از جمله: شجاعت، عزت نفس، بخشنندگی، قناعت، وفا به عهد و پیمان توجه داشته است.

۲- بشار بن برد از میان ارزش‌های اخلاقی بیشتر به (شجاعت، وفاداری به عهد و پیمان، قناعت، اعتماد به نفس، امانت داری، عدم پیش داوری در مورد دیگران) پرداخته است.

۱-۷) پیشینه پژوهش

با توجه به بررسی پیشینه‌ی موضوع و کارهایی که در این زمینه انجام شده است می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

کتاب‌ها

۱. بشار بن برد؛ حیات و شعره، علی نجیب عطوی، بیروت؛ انتشارات دارالکتب العلمیه، ۱۹۹۰م.

پایان نامه‌ها

۱- ارزش‌های اخلاقی در شعر ابوتمام [پایان‌نامه]، علی محمد رضایی خمسلویی، دانشگاه اصفهان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۹۱، کارشناسی ارشد. در این پژوهش به بررسی ارزش‌های اخلاقی موجود در شعر ابوتمام پرداخته است و میزان و سطح تقلید و تجدیدش را در موضوعات

اخلاقی از جهت محتوا و شکل مشخص کرده و در نهایت تلاش کرده میزان صداقت او را در شعرهای اخلاقی اش بسنجد.

۲- بررسی تطبیقی رویکرد ارشادی مدح در اشعار بشار بن برد و انوری. دولتی - دانشگاه پیام نور (وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری) - دانشگاه پیام نور استان فارس - دانشکده ادبیات و علوم انسانی . ۱۳۸۵ . کارشناسی ارشد

در این پژوهش محقق با در نظر گرفتن اصول مکتب آمریکایی که با اعتقاد بر وجود اندیشه‌های مشترک انسان‌ها به بررسی تشابهات موجود میان دو ادبیات (بدون در نظر گرفتن روابط تاریخی) می‌پردازد و با نگاهی تطبیقی، به رویکرد ارشادی مدح در اشعار بشار بن برد و انوری می‌نگرد و با مقایسه‌ی مدیحه‌های این دو شاعر و بررسی وجوه تفاوت و تشابه اشعارشان، رویکرد ارشادی آنها را از جنبه‌های مختلف مورد تحلیل قرار می‌دهد.

۳- تصویرهای دیداری در شعر بشار بن برد، [پایان‌نامه مصطفی مهدوی‌آرا وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری - دانشگاه فردوسی مشهد - دانشکده ادبیات و علوم انسانی . ۱۳۹۰ . دکترای تخصصی (PhD)]

در این تحقیق تصویرهای دیداری در شعر بشار را در دو باب مورد مطالعه قرار داده است. در باب اول به مطالعه‌ی خیال شاعر و عوامل غنای آن پرداخته و در این زمینه سعی شده که چگونگی عملکرد تخیل شعری بشار و درک بصری او از فضا بررسی شود و در ادامه نقش موسیقی و جایگاه سازه‌های شعری شاعران دیگر در وسعت‌بخشی به تخیل شعری وی تبیین گردد. در باب دوم، پس از آشنایی با عملکرد خیال شاعر، محصول آن یعنی تصویر شعری مورد کاوش قرار می‌گیرد و به اهمیت و کارکرد آن اشاره می‌شود. سپس انواع تصاویر حسی-خصوصاً- تصویرهای دیداری از قبیل: زیبایی، رنگ و حرکت بررسی می‌گردد.

۴- هجو کاریکاتوری در شعر مشهورترین شاعران عصر عباسی (بشار، دعبل، ابی نواس، ابن رومی، متنبی) [الهجاء الكاريكاتوري في شعر أعلام شعراء العصر العباسي (مثل: بشار، دعبل، أبي نواس، ابن الرومي، المتنبی)] [پایان نامه]، لیلا جمشیدی، وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری - دانشگاه اصفهان - دانشکده زبانهای خارجی . ۱۳۹۱. دکترای تخصصی (PhD). در این پژوهش محقق ابتدا به تعریف هجو، ویژگیها، پیدایش و دگرگونی آن از آغاز تا دوره ی عباسی و سپس به تعریف هجو کاریکاتوری، ارتباط آن با کاریکاتور، عناصر مشترک میان آن دو، همچون: مضمون شخصی، اجتماعی و سیاسی، و نیز موضوعات آن در عرصه های گوناگون پرداخته و همچنین طنز و شیوه ی ارائه آن در این نوع هجو، مبالغه به عنوان جوهر عمل کاریکاتوری، تعهد به عنوان محور اساسی جهت گیری انسانی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی شاعر، و سبک تعبیری این گونه ی ادبی هنری در پیوند زبان و تصویر را با تکیه بر نمونه های شعری مشهورترین شاعران عصر عباسی مورد بررسی قرار داده است.

۵- روان شناسی شخصیت بشار بن برد از خلال اشعارش [پایان نامه] عبدالرحمن پرستش، وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری - دانشگاه حکیم سبزواری - دانشکده الهیات . ۱۳۹۲ . کارشناسی ارشد.

محقق در این پژوهش با تکیه بر علم روان شناسی به تبیین شخصیت شاعر از خلال برخی از اشعارش پرداخته و سعی کرده است ویژگیهای روانی این شخصیت را در چارچوب مکانیسم " جبران"، " تصعید"، " دفاع گریز" و غیره بررسی و تیپ شخصیتی او را نیز ذکر کند.

۶- نقد و بررسی مقابله ای احوال و اشعار رودکی و بشار [پایان نامه] داریوش ذوالفقاری، وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری - دانشگاه تربیت مدرس . ۱۳۸۰ . کارشناسی ارشد. در این بررسی محقق احوال و اشعار رودکی و بشار را مورد بررسی قرار داده است و مهمترین نتایج حاصل از این تحقیق

عبارت است از: الف - رودکی از بشار اثر نپذیرفته است و مضامین مشابه، در اشعار او و بشار بر اثر توارد راه یافته است. ب - صور خیال در شعر رودکی و بشار علی‌رغم اینکه هر دو نابینا هستند، از چنان جلوه‌ای برخوردار است که مایه شگفتی است و میانگین کاربرد صور خیال در شعر هر دو بسیار به هم نزدیک است. ج - بعضی از مضامین شعر بشار در اشعار دیگر شاعران ما، مانند حافظ و سعدی هم دیده می‌شود.

۷-التجدید و الابداع فی شعر بشار بن برد [پایان‌نامه] قدر یزدی بالاجاده، وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری - دانشگاه تربیت معلم تهران. ۱۳۸۵. کارشناسی ارشد. در این تحقیق پژوهشگر به بررسی تجدید و ابداع در اشعار بشار پرداخته است.

۸-القیم الخلقیه و الانسانیه فی اشعار و آراء جرول بن اوس (الحطیئه)، [پایان‌نامه] وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری - پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی - پژوهشکده ادبیات. ۱۳۹۰. کارشناسی ارشد. در این تحقیق محقق به بررسی فضایل و مکارم اخلاقی در اشعار جرول بن اوس پرداخته و اینکه شاعران چگونه از طریق شعرشان به هدایت مردم به سوی خیر و نیکی می‌پردازند.

مقالات

۱-خودشیفتگی و خودستایی در اشعار خاقانی و بشار بن بُردسید مهدی مسبوق، حمید آقاجانی، کبری الوار، علی عزیزی فصلنامه مطالعات ادبیات تطبیقی، شماره ۳۵، پاییز ۱۳۹۴ صص ۸۱-۱۰۳. در این پژوهش چیستی و چرایی خودستایی در اشعار این دو شاعر نامی ادب عربی و فارسی و وجوه اشتراک و افتراق مشرب فکری آنان بررسی و تحلیل شده، و از این رهگذر، ارزش‌های حاکم بر فرهنگ ایرانی و عربی که در ظهور و بروز این گونه اشعار موثر بوده مورد توجه قرار گرفته است.

۲- روان‌شناسی شخصیت «بشار بن برد» از رهگذر زندگی نامه و گزیده ای از اشعارش، حمید احمدیان، فهیمه میرزایی جابری، فصلنامه لسان مبین (پژوهش ادب عرب)، سال سوم، شماره ۸، تابستان ۱۳۹۱ صص ۱-۱۸. در این نوشتار به روانکاوی شخصیت بشار بن برد، شاعر نابینا و پرآوازه عصر عباسی اول پرداخته شده است و محقق تلاش کرده که با به کارگیری نظریات روانشناسانی چون آدلر، رانک و فروید با تکیه بر زندگی و پاره‌ای از آثار وی، انگیزه‌ها و روحیات شاعر که در آفرینش شعری او موثر بوده، کشف و درک کنیم.

۳- عوامل پیدایی هجا در نزد بشار بن برد ابوالحسن امین مقدسی، بهرام امانی؛ دو فصلنامه ادب عربی، سال اول، شماره ۱، پاییز و زمستان ۱۳۸۸ صص ۱۳.

در این تحقیق پژوهشگر به بررسی ریشه‌های هجوگرایی بشار در محیط خانواده و اجتماع پرداخته و از بردگی خانوادگی، نقص عضو ژنتیکی، مقطوع النسل بودن و اثرات آن در تولید هجا سخن گفته شده است، و در بخش بعدی آن به انطباق شخصیت این شاعر با نقطه نظرهای برخی از روانشناسان و جامعه‌شناسان در مباحثی چون اضطراب، هیجان خواهی، عقده حقارت و عقده خود بزرگ بینی پرداخته شده است.

۱-۸) جنبه نوآوری پژوهش

با توجه به پژوهش‌های انجام شده بر روی آثار بشار در می‌یابیم که اگرچه در برخی موارد اخلاق خود شاعر از خلال اشعارش مورد توجه قرار گرفته اما بررسی ارزش‌های اخلاقی در اشعار او از چشم پژوهشگران به دور مانده است.

۹-۱) روش پژوهش

روش انجام این پژوهش توصیفی - تحلیلی است که با تکیه بر پژوهش کتابخانه ای انجام می گیرد. کار فیش برداری با مطالعه کتابهایی در زمینه ی اخلاق و ارزشهای اخلاقی شروع می شود. پس از بررسی های لازم و مطالعه دیوان اشعار بشار به مشخص نمودن ارزش های اخلاقی موجود در اشعارش خواهیم پرداخت و پس از تحلیل و بررسی در نهایت، نتایج حاصله در اختیار علاقه مندان قرار می گیرد.

فصل دوم

اخلاق

۲-۱) معنای لغوی اخلاق

«اخلاق» واژه عربی و جمع مکسر خُلُق و خُلُق است. از ماده آن (خ، ل، ق) سه لغت وضع و استعمال شده است: «خلق» و «قلخ» و «لخق» که در همه این لغات، معنای «اندازه و تقدیری معین و ثابت» نهفته است. (ابن منظور، ۱۹۵۶: ۱۹۴/۴)

معنای لغوی این کلمه، به چند صورت آمده است:

أ) الدین، الطبع، السجیة، المروءة

ابن الأعرابی گفته است: «الخلق المروءة، والخلق الدین» (الزبیدی، ۱۹۹۴م: ۳۳۶/۶) و الخُلُق با ضم و سکون لام، در معانی الدین، السجیة و الطبع آمده است. (ابن منظور، ۱۹۹۹م: ماده خلق) و نیز آورده شده است که: فلانٌ یتخلق بغير خلقه أی یتکلفه به این معنا که فلانی بر خلاف اخلاقش رفتار می‌کند یعنی رفتار او ساختگی و تصنعی است (شهادة تیم، ۱۹۹۴م: ۱۳)؛ سالم بن وابصة، این کلمه را در این معنا به کار برده است:

يا أيها المُتَخَلِّقُ غيرَ شيمتهِ   إنَّ التَّخَلُّقَ يأتي دونَهُ الخُلُق

(همان)

ترجمه: (ای کسی که بر خلاف منش خود، خویش را آراسته‌ای، همانا خو و منش واقعی انسان بعد از تظاهرش به اخلاق نمایان می‌شود.)

ب. السلوك

خلق، گاهی در معنای سلوک و رفتار آمده است. در احادیثی شریف از پیامبر مکرم اسلام آمده است:

«سُئِلَ رَسُولُ اللَّهِ عَنْ أَكْثَرَ مَا يُدْخِلُ النَّاسَ الْجَنَّةَ. فَقَالَ تَقْوَى اللَّهِ وَحُسْنُ الْخُلُقِ»
(البغوی، ۱۹۸۳م: ۱۳ / ۷۹)

(از پیامبر (ص) در باره بیشترین چیزی که مردم را وارد بهشت می‌کند
سوال شد. فرمود: پرهیزگاری و خوشخویی)

«أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا» (همان: ۱۳ / ۷۸) (کامل ترین مؤمنان
در ایمان، نیک خوترین آنهاست)

«الْعَبْدَ لِيَبْلُغَ حُسْنِ خُلُقِهِ عَظِيمَ دَرَجَاتِ الْأَجْرَةِ وَ شَرَفِ الْمَنَازِلِ، وَإِنَّهُ لَضَعِيفٌ
الْعِبَادَةِ» (همان: ۱۳ / ۸۲) (بنده، هر چند در عبادت ضعیف باشد، با اخلاق
نیک خود در آخرت به درجات بزرگ و منزلتهای والایی دست می‌یابد)

خلق به معنای سرشت و مربوط به آن دسته صفاتی است که در نفس
راسخ و تثبیت شده‌اند، به طوری که صاحب آن صفت بی درنگ کار متناسب
و متناظر با آن انجام می‌دهد. به عبارت دیگر خلق‌ها صفات پایدار نفسانی
هستند که خاستگاه رفتار آدمی‌اند. از این صفتها در علم اخلاق به «ملکه»
یاد می‌شود.

۲-۲) معنای اصطلاحی اخلاق

در اینجا لازم است ابتدا به تعریف اخلاق بپردازیم؛ «اخلاق» جمع «خلق»
(بر وزن قفل) و «خلق». (بر وزن أفق) می‌باشد، این دو واژه در اصل به یک
ریشه باز می‌گردد، خلق به معنی هیئت و شکل و صورتی که انسان با چشم
می‌بیند و خلق به معنی قوا و سجایا و صفات درونی که با چشم دل دیده
می‌شود. (راغب، ۱۴۱۲هـ: ۲۳۸)

امام محمد غزالی درباره اخلاق می گوید: « اخلاق عبارتند از: حالتی راسخ و ثالث در نفس که موجب می شود افعال به یهوات بدون هیچ نیازی به تأمل و درمگ از انسان صادر شود...» (عزت ۲۰۰۵ : ۶۷، به نقل از عرفت پور، ۱۳۹۱: ۲۱۱).

ابن مسکویه در کتاب «تهدیب الاخلاق و تطهیر الاعراق»، می گوید: «خلق همان حالت نفسانی است که انسان را به انجام کارهایی دعوت می کند بی آن که نیاز به تفکر و اندیشه داشته باشد.» (ابن مسکویه، ۱۳۲۰؟. ۴۲۱ق : ۸۴) همین معنی را مرحوم فیض کاشانی در کتاب «حقایق» آورده است، آنجا که می گوید: «بدان که خوی عبارت است از هیئتی استوار با نفس که افعال به آسانی و بدون نیاز به فکر و اندیشه از آن صادر می شود.» (فیض کاشانی، ۱۳۸۷: ۵۲). اخلاق، گاه در برخی از افراد، فطری و غریزی است در بعضی دیگر در سایه تمرین ها و جهد و جهدها حاصل می گردد. برای مثال بخشندگی در بسیاری از مردم بدون تکلف- وجود دارد و یا دیگر صفات پسندیده چون شجاعت و بردباری و پاکدامنی و دادگری و جز آنها (ابن عدی، ۱۳۷۱: ۴۷).

قوای سه گانه نفس:

نفس و قوای آن به سه قسم تقسیم می گردد، نخست قوه ای است که اندیشه و تمییز و نظر در حقایق امور به وسیله آن است؛ و قوه ای که غضب و نجدت، و اقدام بر کارهای ترسناک و شوق به تسلط و ترقع و انواع کرامت ها بدان است و قوه ای که شهوت و طلب غذا و شوق به امور لذت بخشی که